Järva-Jaani Gümnaasium

Karmen Seire

Mälestuskivid Järva- Jaani vallas

UURIMISTÖÖ

Juhendaja: Silva Kärner
MA

Järva-Jaani 2012

Sisukord

SISSEJUHATUS 3
1. Sõdades langenuile püstitatud mälestusmärgid 4
1.1. Vabadussõjas langenute mälestusmärgi lugu 4
1.1.1.Esialgsed plaanid ja teostus 4
1.1.2.Mälestusmärgi saatus 7
1.1.3.Taastamismõtted 8
1.2 Mälestustahvlid Vabadussõjas langenuile 14
1.3. Orina lahingu mälestusmärk 15
1.4. Mälestusmärk Teises maailmasõjas langenuile 16
1.4.1. Mälestusmärk nõukogude sõduritele 16
1.4.2. Teise maailmasõja tähtsus 18
1.4.3. Saksa sõdurite matmispaik Orina pargis 20
2.Mälestusmärgid koolidele 22
2.1 Talurahvakooli asutamine 1685 22
2.1.1.Mälestusmärgi püstitamine talurahvakoolile 22
2.1.2. Christian Kelchi elulugu 23
2.2. Mälestusmärk Karinu koolile 26
3. Märkimisväärsed isikud kultuuriloos 29
3.1 Eduard von Gebhardi mälestustahvel 29
3.1.1.Mälestustahvli paigaldamine 29
3.1.2. Eduard Gebhardi elulugu (1838- 1925) 30
3.2. Johan ja Peäro August Pitka kodukoha mälestusmärk Jalgsemal 30
3.2.1 Mälestumärgi püstitamine Ansomardi talu õuele 30
3.2.2.Admiral Johan Pitka 32
3.2.2. Peäro August Pitka 34
3.3. Roopi Hallimäe mälestuskivi 36
3.3.1. Mälestuskivi püstitamine 36
3.3.2.Roopi Hallimäe elulugu 37
3.4. Mälestusmärk riigisekretär Artur Mägi sünnikohas Rammal 40
3.4.1.Mälestuskivi Artur Mägi sünnikohas Rammal 40
3.4.2. Artur Mägi elulugu 41
KOKKUVÕTE 45
KASUTATUD ALLIKAD 47

SISSEJUHATUS

Järva- Jaani valla territooriumil asuvad mitmed mälestuskivid. Käesolevas töös vaadeldakse eelkõige neid mälestusmärke, mis on püstitatud kas seoses sündmustega Eesti rahva ajaloos või isikutega, kelle tegevus on olnud märkimisväärne.

21. sajandi algul on paigaldatud Järva- Jaani valda mälestusmärgid Ramma külasse (Artur Mägi ja Roopi Hallimäe) ning Vabadussõja mälestussammas Järva- Jaani alevisse, mälestustahvel Vabadussõjas langenute nimedega kirikusse ning Eduard Gebhardti sünnipaika.

Eelnevalt on Järva- Jaanis püstitatud mälestusmärgid Orina lahingus hukkunutele, Eesti Vabadussõjas langenuile, Teises maailmasõjas langenud sõduritele, vendade Pitkade sünnikohta Jalgsemal.

Karinu külas asub mälestusmärk seal tegutsenud kooli mäletamiseks. Talurahvakooli 310. aastapäeval paigaldati mälestuskivi Järva- Jaani kooli ette.

Kuna elan Järva- Jaanis, siis tekkis mul soov saada ülevaade mälestusmärkidest, mis meie valla territooriumil asuvad. Töö eesmärgiks seadsin ajaloolise materjali kogumise püstitatud mälestusmärkide kohta Järva- Jaani valla territooriumil.

Käesoleva uurimistööga seadsin mitmeid ülesandeid:

1) Koostada ülevaade olemasolevatest monumentidest.
2) Uurida mälestuskivide püstitamisega seotud teavet.
3) Viia läbi intervjuusid inimestega, kes on seotud mälestuskivide püstitamisega või kes mäletavad midagi ühe või teise mälestusmärgi püstitamise kohta.

Uurimistöö koosneb kolmest osast. Esimeses osas on juttu mälestuskividest, mis on püstitatud sõdades langenute mälestuseks, teises peatükis on ülevaade koolidega seotud mälestusmärkidest ning kolmandas osas on ülevaade mälestusmärkidest inimestele, kes omavad tähtsust Eesti rahva kultuuriloos. Töös on kasutatud 27 fotot.

Oletan, et töö koostamise käigus saan teada palju huviväärset sellest, mis tähendust need mälestukivid omavad.

1. Sõdades langenuile püstitatud mälestusmärgid

1.1. Vabadussõjas langenute mälestusmärgi lugu

1.1.1.Esialgsed plaanid ja teostus

Ajalooandmetest on teada, et varsti pärast Vabadussõja lõppu tekkis Järva- Jaani kihelkonna elanikel soov jäädvustada oma kihelkonnast Vabadussõjas langenute mälestust. Esimesed mõtted olid tulnud arutusele Järva- Jaani Tuletõrje Ühingu liikmetel juhatuse koosolekul 24. veebruaril 1922.a. Saadi kokku 3775 marka mälestussamba heaks. Sama mõtet avaldas Eesti Demobiliseeritud Sõjaväelaste Liidu Järva- Jaani osakond oma peakoosolekul 2. aprillil 1922.a, mille tulemusena kutsuti 2. detsembril 1922.a kokku kihelkonna seltskondlike organisatsioonide, ühistute ning omavalitsusasutuste esindajad, kes valisid komitee mälestussamba püstitamiseks.

Brošüürist Järva- Jaani Vabadussõja mälestussammas 2007 lk 2-3 on lugeda:

Algul olevat komitee tegevus olnud energiline: korraldades pidusid, loteriisid ja võttes vastu annetusi organisatsioonidelt ning teistelt toetajatelt, koguti ligi 250 000-margane kapital mälestussamba heaks. Lubadust toetuseks oli saadud ka ühistutelt-ettevõtetelt. Asuti samme mälestussamba kavandi suhtes, kutsudes välja kunstnikke ja nõudes neilt eskiise.

Uut hoogu sai samba ehitamine 1928. aastal agaramate Järva-Jaani Kaitseliidu tegelastelt, kes 12. veebruaril otsustasid registreerida mälestussamba iseseisva komitee, kelle peamiseks ülesandeks oli kiires korras selle ehitamise lõpule viimine, seega endise komitee töö jätkamine ja langenute haudade ja mälestussamba ümbruse korras hoidmine. 24. märtsil 1928.a registreeris Eesti Vabariigi siseminister Järva-Jaani Vabasussõjas langenute mälestamise komitee sellekohase normaalpõhikirja alusel. Vahepeal tegutses ajutine komitee, kelle peateeneks tuleb lugeda mälestussamba platsi omandamine Järva-Jaani alevikus tuletõrjeühingu maja vastas ja Keika jõe vahel looduskaunis kohas. Kinnitatud põhikirja järgi valis komitee oma peakoosolekul juhatuse, kuhu kuulusid K. Kallismaa, J. Schmiedes, F. Schmidt, J. Arenberg ja P. Sõerd, kellest viimane lahkus hiljem elukoha muutumise tõttu. Komitee juhatuse sooviks oli mälestussamba püstitamine kõige lähemal ajal. Sel eesmärgil astuti ühendusse endise komiteega, kes oli tegelenud raha kogumisega. Vaja oli viia lõpuni mälestussamba platsi küsimus ja sõlmida leping püstitajaga.

Komitee juhatus tutvus mitme eskiisiga ja jäi lõpuks peatuma kujur Voldemar Melniku kavandi (foto 1) juures, kellega sõlmiti leping 10. juulil 1928. a, korraldati mälestussamba pidulik nurgakivi panemine, milleks oli varem valmistatud betoonalus. Aluse augu kaevasid komitee

agaramad tegelased ning liiva ja kivid vedasid kohale kihelkonna ärksamad põllupidajad. Aluse valmistas ehitusmeister Bock. Sellesse müüriti nurgakivi panemisel vaskplekist karp sel ajal maksvusel olnud rahade ja erinevate ürikutega. Kui 1928. a vihmase suve tõttu polnud võimalik mälestussamba tööd ettenähtud tähtajaks lõpule viia ning lepingut pikendati ning 22. september 1929 määrati uueks mälestussamba avamise tähtajaks.

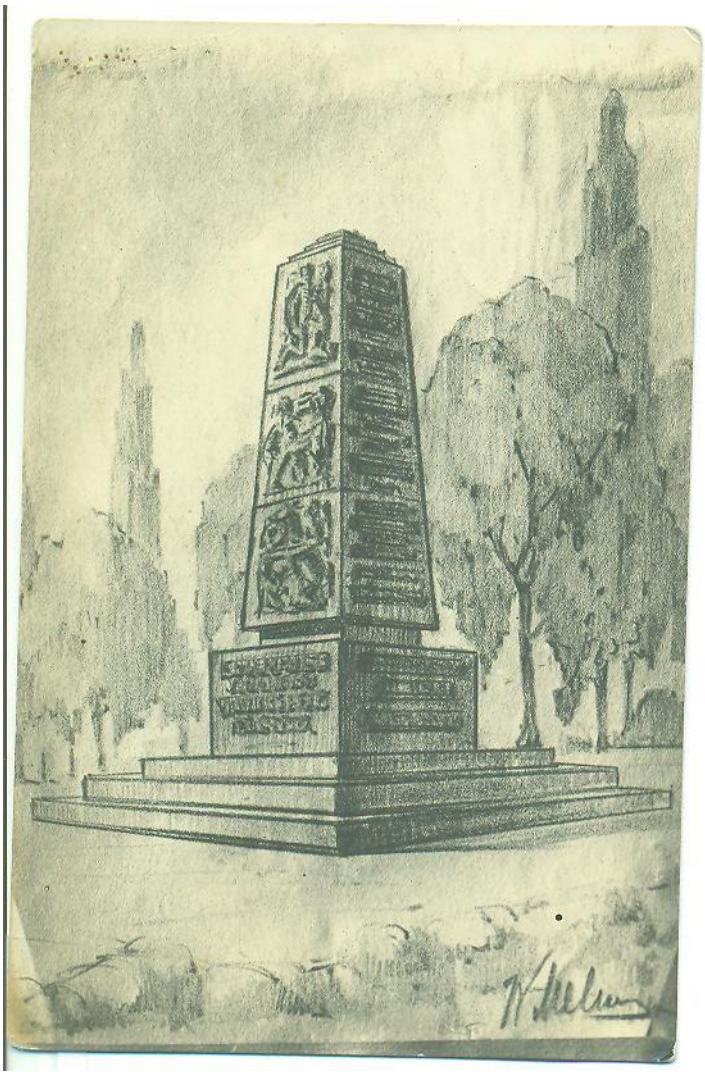

Foto 1: Voldemar Melniku kavand (postkaart)

Mälestussammas oli hallist kodumaa graniidist, saadud Tamsalu lähedalt ühest kivist. See oli obeliskikujuline, kolmeastmelisel alusel, reljeefide, embleemide, lausungit ja vastava pealkirjaga.

Mälestussammas läks maksma 6500 krooni.

Tõsist arusaamist ja vastutulekut langenute mälestussambale osutasid avamisel Järva-Jaani suurimad ühistud ja ka teised organisatsioonid kihelkonnas, mille tõttu sai võimalikuks ka tähtsa töö lõpetamine. Samuti olid jõudumööda toetanud paljud eraettevõtted ja kodanikud, kes

korjandusele igati heatahtlikult kaasa aitasid. Kuigi 1000 krooni oldi ikka veel võlgu, ei kohutanud see komiteed, kes lootis heatahtlike abile suure ja ilusa eesmärgi tarvis, sest mälestatavate surm on andnud meile elamisvõimaluse ja veel tähtsama - vaba, iseseisva Eesti!

Sügavas tänutundes kõigi toetajate ja kaasaitajate vastu astus komitee juhatus 22. septembril 1929.a oma ülesande täitmisele - Järva-Jaani kihelkonnast Vabadussõjas langenute mälestussamba avapidustuste korraldamisele:

"Olgu ja jäägu see mälestussammas Järva-Jaani alevikus auks langenuile, kalliks kihelkonnale, iluks isamaale ja julgestuseks tulevastele põlvedele Isamaa ilu hoieldes.

(Järva-Jaani Vabadussõja mälestussammas. 2007).

Esimene mälestussammas avati 29.09.1929. aastal (foto 1,3).

Foto 2: Vabadussammas Järva-Jaanis 1929. (fotograaf teadmata)

Mälestussamba esi- ja tagaküljel olid reljeefsed embleemid külgedel, Vabadussõjas langenute nimed. Alumist osa katsid lausungid:

Vabadussõjas langenuile Järva-Jaani kihelkonnast 1918-1920;

Tänu nendele vendadele, kes meile vabaduse tõid;

Suuremat armastust ei ole ühelgi, kui see, et tema oma elu jätab sõprade eest;

Eesti muld ja Eesti süda - kes neid jõuaks lahutada.

Foto 3: Mälestussamba avamine Järva- Jaanis 22.09.1929 (fotograaf teadmata)

1.1.2.Mälestusmärgi saatus

Esimene Vabadussõjas langenutele püstitatud mälestussammas püüti lõhkuda 1941.aastal, kuid saksa okupatsiooni ajal, 1942.aastal, mälestussammas taastati olemasolevatest tükkidest (foto 4). Lõplikult hävitati mälestussammas Järva-Jaanis 1949. aasta märtsis, kui kohale toodud Nõukogude sõdurid ja kohalikud mehed samba täielikult õhkisid. Järele jäi vaid üks trepiaste. Samba tükid olevat viidud Karinu karjääri ja uputatud, kuid neid ei ole senini leitud.

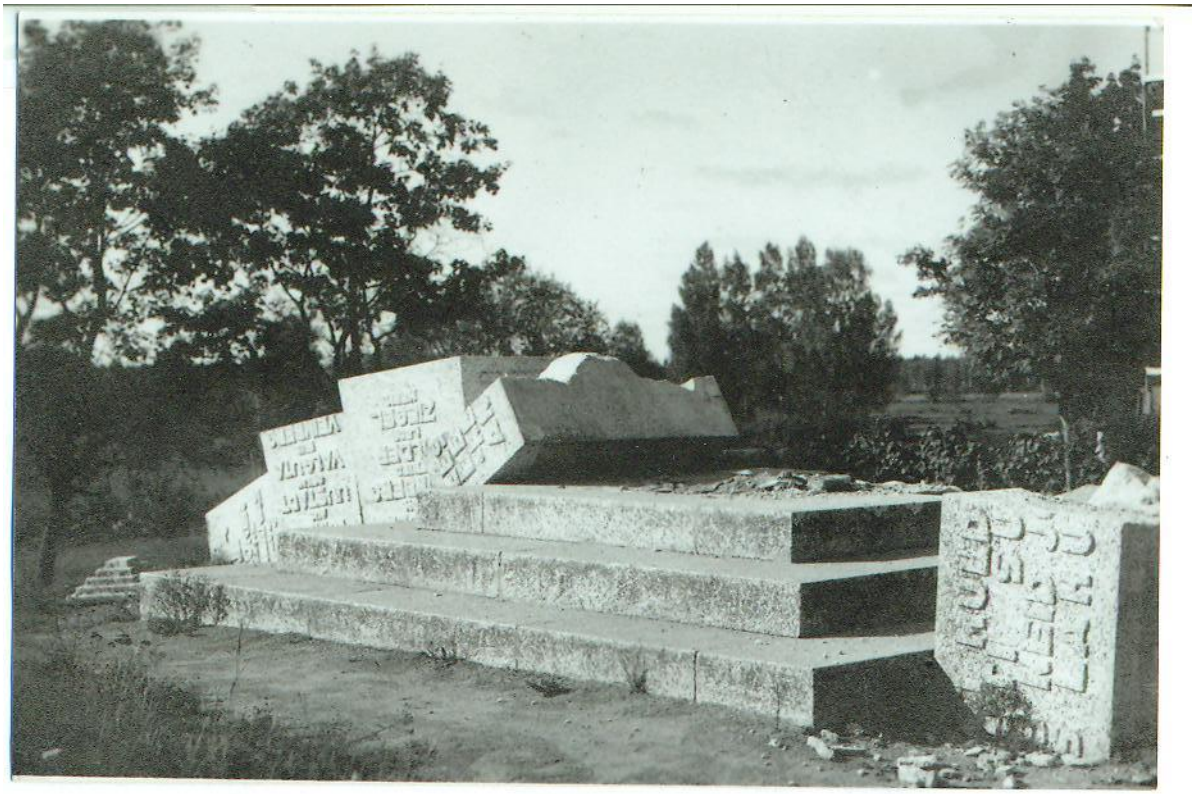

Foto 4 : Lõhutud mälestussammas 1942 (fotograaf Loide)

1.1.3.Taastamismõtted

1988. aastal korrastas tollane Järva- Jaani Muinsuskaitse Seltsi liikmeskond Vabadussõjas langenute hauad Järva- Jaani kirikaias ning oli välja kuulutatud ka korjandus mälestussamba taastamiseks. Alustati ettevalmistusega mälestussamba taastamiseks esialgsele kohale. Selleks oli vaja sealt ära viia Orina lahingu mälestusmärk, mis mingil ajal oli sinna paigutatud. 16.09.1989 pandi mälestussamba nurgakivi ning jalamile paigutati mälestuskivi tekstiga: Siin asus kahel korral lõhutud ja uuesti taastatav mälestussammas Eesti Vabadussõjas 1918- 1920 langenuile. Kogu mälestuskivi avamise eesotsas olid Lembit ja Anne- Mai Jüriso, Raul ja Rein Eenpuu, Rein Köster.

Intervjuust Rein Eenpuuga (sündinud 1927, intervjuu kuupäev 15.08.2010) selgusid mõned takistused, miks ei suudetud mälestussammast taastada varem.

Millal hakati Vabadussõja mälestussammast taastama ?

Vabadussõja mälestussammast hakati taastama aastal 1989. Selleks, et sammas taastada otsis Järva-Jaani Muinsuskaitse Selts Karinu paekivi karjäärist 1940. aastal lõhutud samba tükke.

Lõhutud samba tükke oli vaja selleks, et saada teada samba mõõtmeid. Samba tükid olid vajalikud ka selleks, et teha rusuhunnik, millega näidati barbarite hävitustööd.

Kuidas saadi vajalik rahasumma samba taastamiseks ?

Samba taastamiseks tehti raha korjandus, kuid 1992. aastal rahareformiga kadus rahaväärtus ning oldi null seisus tagasi. Siis jäigi mälestussammas püstitamata. Ja selle asemele panime 1989. aastal mälestusmärgi, millel oli tekst: Siin asus kahel korral lõhutud ja uuesti taastatav mälestussammas Eesti Vabadussõjas l918- 1920 langenuile (foto 5).

Foto 5: Vabadussamba asemel olev mälestukivi 2004, kus tähistati Eesti Vabariigi iseseisvuspäeva. (fotograaf S. Kärner)

Kogutud raha väärtus kahanes 1992. aasta rahareformiga olematuks ning mälestussamba paigaldamine jäi soiku. Siiski suudeti 1994. aastaks saada endise autori Voldemar Melliku pojalt Ants Mellikult kooskõlastatud taastamisjoonis vajalike mõõtude ja ja kalkulatsioonid mälestusmärgi püstitamiseks. Lisaks tekkisid probleemid seoses mälestussambal olnud meeste nimedega, mida ei suudetud täpselt tuvastada, sest algne nimekiri puudus ning vaid vanadelt fotodelt oli võimalik lühendatud nimede kuju järgi luua seoseid. Tollase vallavanema Raul Eenpuu kaasabil oli olemas ka mälestussamba taastamiseks vajalik projekt.

Mõtetest tegudeni hakkas asi liikuma alles 21. sajandi algul, kui 2. veebruaril 2006 tuli kokku Järva- Jaani vallavolikogu haridus- ja kultuurikomisjon koosseisus Silva Kärner, Heli Kark, Tuve Kärner, Ülle Vaas ja Ülle Kallakmaa, kes oli tutvunud esialgsete materjalidega,

olemasoleva taastamisjoonisega ning ettepanekutega, mida oli tehtud, et Vabadussõja mälestussammas ikkagi püstitada. Kõike arvesse võttes otsustati kokku kutsuda taastamiskomisjon koosseisus eelmise komisjoni liige ja ajaloohoidja Rein Eenpuu, vallavolikogu esimees Rein Köster, vallavanem Toomas Põldma, haridus- ja kultuurikomisjoni liikmed Tuve ja Silva Kärner, kooli ajalooõpetaja Helgi Veemaa, kirikuõpetaja Katrin Helena Melderi ning läbirääkimiste tulemusena paljude inimestega otsustati taastada mälestussammas uuel moel, jättes ära langenute nimed ja lisades läänepoolsele küljele esimese mälestusmärgi avapäeval läkitatud komitee sõnumi: kiituseks Järva- Jaani kihelkonnale, julgustuseks tulevastele põlvedele (foto 6).

(Refereering brošüürist: Järva- Jaani Vabadussõja mälestussammas. Kiituseks kihelkonnale, julgustuseks tulevastele põlvedele. 2007)

Foto 6: Vabadussõja mälestussammas Järva- Jaanis 2010, taasavatud 29.09.2007 (fotograaf K.Seire 2011)

Silva Kärneri (sünd 1953) mälestusamba taastamise komisjoni juhina oskas kõige paremini küsimustele vastata.

Kui palju nõudis vaeva selle projekti teostamine?

Juba 1989 .aastal oli plaanis Vabadussõja mälestusmärk püstitada, kuid Eesti taasiseseisvumise

periood tõi kaasa mitmeid probleeme, mistõttu jäid tollase komitee liikmed raskustesse ja ootama paremaid aegu. Kui 2005.aastal kandideerisin volikokku, siis oli minu lähteülesandeks, et see mälestussammas peab saama püstitatud. On ju see seotud meie ajalooga ja Järvamaal oli vaid Järva- Jaani mälestusmärk püstitamata. Loomulikult uurisime enne kõikvõimalikke materjale, mida Rein ja Raul Eenpuu olid alles hoidnud ning siis sai pöördutud veel ajaloo uurijate Rene Viljati ning Mati Straussi poole, kelle abil saime selgust ka Vabadussõjas langenute nimekirja osas. Siis selguski, et Järva- Jaani kihelkonna tollase Võhmuta, Kuusna ja Kuksema valla nimekirjas oli neid, kes küll langesid, kuid ei ole kantud Vabadussõja mälestusmärgile, lisaks olid osad nimed juba kirjas ka Koeru ja Järva- Peetri kihelkondade nimekirjades. Lõpuks otsustasime, et nimesid uuele mälestusmärgile ei kanna. Endisel mälestusmärgil olevad nimed saavad väärilise koha kirikusse paigutataval mälestustahvlil (foto 7).

Ja kui kohe ei olnud seda võimalik teha, siis 2010.aasta 23.juunil avasimegi mälestustahvli Vabadussõjas langenuile Järva- Jaani kiriku seinal. Lisaks on kirikaeda maetud nende hulgast päris mitmed mehed.

Foto 7: Vabadussõjas langenute mälestustahvel Järva- Jaani kirikus. Avatud 23.06.2010 (fotograaf K. Seire 2012)

Silva Kärner jätkab: Kõige suuremaks probleemiks oligi raha kokkusaamine. Nii läkski valla kahe aasta eelarvest väiksemad summad mälestusmärgi fondi, kuid kaks kolmandikku annetas Järva- Jaani juurtega ettevõtja Toivo Jalakas, kes vastas vallalehes avaldatud üleskutsele. Mälestussamba taastamiseks koguti annetusi vallaelanikelt ning teistelt Orina mõisa koduloomuuseumi külastanud inimestelt. Mälestuskivi maksumuseks kujunes 307 000 Eesti krooni.

Mälestussambal asetsevad tekstid alljärgnevalt:

Vasemal alumise bloki küljel: Eesti muld ja Eesti süda, kes neid jõuaks lahuta´ Lydia Koidula;

paremal teisel blokil: Suuremat armastust ei ole ühelgi, kui tema oma elu jätab oma sõprade eest. Joh 15:13.

Tagaküljе alumisel blokil: Kiituseks Järva-Jaani kihelkonnale, julgustuseks tulevastele põlvedele.

Parema külje alumisel blokil: Inimesed surevad- rahvas ei kao, rahvas elab edasi. Johan Laidoner. 27.09.1944

Esi- ja tagaküljе reljeefide alumistel ja ülemistel plaatidel oli kujutatud stseenid võitlusest. Keskmistel plaatidel on võidupärg, mis on ristatud mõõkadega.

Sobiva pakkumise tegi OÜ Järvakivi eesotsas kiviraidur Peeter Alasega, kes valmistas plaadid oma töökojas ning 2007. aasta juuli lõpul hakkas teostama ehitustöid.

30.07.2007 paigaldati nurgakivi mälestussamba alumise parempoolse osa sisse koos metallist torusse peidetud ajalooliste materjalidega ja kehtiva Eesti krooni rahatähtedega (Foto 8 ja 9). Ajaloolise materjali asetab torusse vallavolikogu esimees Rein Köster.

Avamise planeerisime üsnagi suurejoonelise. Kaasasime sinna mitmeid sõjaväelasi, et see kujuneks meeldejäävaks. Kokku kestis kogu avamistseremoonia 2 tundi. Pärast avamist oli võiamlik pilte teha (foto 10) ja kultuurimajas oli kaetud tagasihoidlik rootsi laud.

Foto 8: Nurgakivi panek 30.07.2007. Vasakult Tuve Kärner, Meelis Mändla, Rein Eenpuu, Rein Köster ja Silva Kärner. (S. Kärneri fotokogu)

Foto 9: 30.07.2007 Vabadussõja mälestussamba nurgakivi panekul vasakul esireas Tuve ja Silva Kärner, Maarika ja Meelis Mändla, nende taga Rein Eenpuu, paremal Helgi Veemaa, Ülle Vaas, Katrin- Helena Melder, Rein Köster, Uku Talvik ja Peeter Alas 29. septembril 2007. (S. Kärneri fotokogu)

Foto 10. Mälestussamba avamise päeval 29.09.2007. Kiviraidur Peeter Alas koos Järva- Jaani rahvarõivas naistega, kes eemaldasid katte mälestussambalt. Vasakult Marju Pukk, Sirje Suviste, Linda Eenmaa, Silva Kärner, Peeter Alas, Lia Petersoo, Etna Haube, Mare Sokk, Ulve Heinsalu, Aili Pruuli (Järva-Jaani muuseumi fotokogu).

1.2 Mälestustahvlid Vabadussõjas langenuile

Järva-Jaani kirikaeda on maetud Vabadussõjas langenud Karl Einmann, Hans Edding, Ferdinand Kirspuu, Johannes Kranich, Oskar Laupa, Johannes Nurklik, Jaan Okas, Aleksander Pauker, Karl Pässa, Leopold Vilder ja Herman Ziegel, kellele on paigaldatud mälestusmärgid Vabadussõjas Langenute Mälestamise Komitee poolt.

Järva- Jaani kalmistutele on maetud veel endised Vabadussõjas võidelnud mehed: August Kaldas (II kalmistul), Johannes Kippar, Julius- August Renter, August Rist, Mihkel Sännik, Johannes Türk…

1.3. Orina lahingu mälestusmärk

28. veebruaril 1918 toimus Saksa vägede ja punakaartlaste vahel Orina lahing. 29.veebruariks oli Järva- Jaani kogunenud enamlastest umbes sadakond meest Amblast, Tallinnast ja Tartust. Taanduvatelt Vene üksustelt oli õnnestunud ära võtta kaks kuulipildujat ja üks miinipilduja ning nii astuti Orina mõisahoonete müüride varjust vastu Saksa jalgratturite kompaniile. Pimeduse saabudes enamlased taandusid, kuid sakslastest langes kuus meest. Punakaartlased liikusid Seliküla mõisa, kus kuus meest langes sakslaste kätte vangi ja hiljem hukati (Järvamaa 1 2007: 406). Punakaartlaste tegevust juhtis Järva- Jaanis ja Esnas Orina mõisa meier poolakas Aleksander Veliszinsky (Järvamaa I 2007: 398).

Orina lahingu mälestusmärk paigaldati 1959.aastal endise Vabadussõja mälestusmärgi kohale. Kahjuks puuduvad täpsemad andmed selle avamise kohta.

Foto 11 : Orina lahingu mälestusmärk, paigaldatud Orina parki 1989. (fotograaf K. Seire 2011)

1989. aastal viidi Orina lahingu mälestusmärk (foto 11) Järva- Jaani kolhoosi ehitusbrigaadi abiga Orina parki, kus Orina lahing olla aset leidnud. Orina lahingu mälestusmärgile on raiutud sõjamehe kuju ja sõnad*:* Siin toimus 28. veebruaril 1918. aastal punakaartlaste võitlus saksa okupantidega .

1.4. Mälestusmärk Teises maailmasõjas langenuile

1.4.1. Mälestusmärk nõukogude sõduritele

Mälestusmärk nõukogude sõduritele on püstitatud 1952. aastal (foto 12)

Nõukogude ajal käidi 9. mail sinna lilli viimas, kuna see oli Teise maailmasõja võidupäev, mil vene väed saavutasid võidu hitlerliku Saksamaa üle.

Kuna eestlased oli selle sõja ajal nii saksa kui vene poolel ja sageli võideldi vend venna vastu, oli see raske sõda. Sõtta värvati mehi mobilisatsiooni käigus, sõltuvalt sellest, millise võimu all parajasti oldi. Nii oli palju, kes võitlesid vene vägede koosseisus ja jätsid oma elu lahingutes sakslaste vastu. Neile püstitatigi nimetatud mälestusmärk.

Foto 12: Mälestusmärk Teises maailmasõjas langenuile Järva- Jaani alevis Pika tänava pargis Tallinn- Tartu maantee ääres

Mälestusmärk on valmistatud kolmest hallist graniitblokist, millest ülemisele on raiutud

viisnurk. Viisnurga sees on sirp ja vasar.

All tekst eesti keeles: Igavene au kangelastele, kes langesid võitluses Nõukogude kodumaa vabaduse ja sõltumatuse eest.

Tekst vene keeles: Vetšnaja slava gerojam pavšim v bojah za svobodu i nezavisimost covetskoi rodinõ (foto 13)

1941- 1945

Lisatud on must plaat venekeelse teksiga, mis siinkohal on tõlgitud eesti keelde:

Hauda on maetud 26 nõukogude armee sõdurit, kellest on teada

I järgu sõjaväetehnik Osipov Josif Aleksandrovitš hukkus 11- 15.08.1941

Reamees Kalatšikov Aleksandr Gerasimovitš hukkus 02.08.1941

Punaarmeelane Matvejev Aleksei Stepanovitš 1921- 01.08.1941

Seerant Kisljakov Pavel Ivanovitš hukkus 24.09.1944

Reamees Jõesaar, Heino Josipovitš sünd 1921 hukkus 24.09.1944

Vanem Busov Dmitri Afanasjevitš hukkus 20.09.1944

Foto 13: Nimed nõukogude sõjameeste mälestuskivi juures. (fotograaf K. Seire 2012)

1.4.2. Teise maailmasõja tähtsus

1939 hakkasid kahe suurriigi Venemaa ja Saksamaa omavahelised suhted ootamatult soojenema ning 23. augustil 1939 kirjutasid kahe riigi välisministrid Vjatšeslav Molotov ja Joachim von Ribbentrop Moskvas alla mittekallaletungilepingule, mida tuntakse Molotovi-Ribbentropi pakti nime all. Sellega kohustusid nad säilitama erapooletuse, kui teine lepingupool mõne kolmanda riigiga sõtta astub. Lepingul oli ka salajane protokoll, millega NSV Liidu mõjusfääri oleks pidanud minema Soome, Eesti, Läti, Poola idaosa (Lääne-Ukraina ja Lääne-Valgevene) ning Rumeeniale kuulunud Bessaraabiaja Põhja-Bukoviina. Saksamaale pidid jääma Poola lääneosa ja Leedu.

Paktiga olid loodud eeldused uue maailmasõja puhkemiseks.

- Saksamaa kavatses rünnata Poolat, arvestades, et sõtta võivad sekkuda ka Prantsusmaa ja Suurbritannia, kes olid lubanud Poolat rünnaku korral aidata, kuid lootis et nad ei sekku. Mittekallaletungileping andis kindla tagala ning puudus oht, et sakslased peavad sõdima kahel rindel.
- Nõukogude Liidule oli samuti kokkulepe tähtis, kuna ta plaanis NSV Liidu laiendamist läände, milleks ka pakt võimaluse andis. Kuid ka Nõukogude Liit pidi arvestama Suurbritanniaga ning seega ka sõjaga, milles Saksamaa erapooletus oleks ainult kasuks tulnud.

Hitler ja Stalin võisid teineteist segamata vallutusi jätkata, kuid see ei tähendanud Saksamaa ja Nõukogude Liidu sõprust, kuna vastuolud kahe ideoloogia vahel säilisid.

1. septembril 1939 puhkeski Teine maailmasõda. Sõja osapooled oli Nõukogude Liit ja Saksamaa, kes mõlemad ihaksid vallutada suuremaid alasid (www.wikipedia.org.ee).

Stalin, kes 1927. aastal oli saanud Venemaal võimule, algatas kogu maa industraliseerimise, seades eesmärgiks sõjatööstuse arendamise. Sõja alguseks oli ta suutnud moodustada suure Venemaa armee ning arendada sõjatööstust.
Hitleri eesmärgiks oli Suur- Saksamaa loomine ning 1938. aastal oli ta alustanud okupatsiooni Austrias. Peagi liitusid temaga Itaalia ja Suurbritannia väed.

Eesti kuulutas end 1939. aasta septembris alanud Teises maailmasõjas neutraalseks. Väites, et Eesti ei suuda oma neutraalsust tagada, nõudis Nõukogude Liit septembri lõpus sõjaliste baaside

lubamist Eesti territooriumile. Eesti otsustas nõudmised vastu võtta. 28. septembril sõlmiti Moskvas Eesti Vabariigi ja NSV Liidu vaheline vastastikuse abistamise pakt, mis lubas tuua Eestisse Punaarmee osi.

Suuri vastuolusid tekitas Eestis Talvesõda, sest Eestis paiknevatest baasidest ründasid Soomet Nõukogude lennukid. Eesti püüdis selle vastu protestida, kuid edutult. 1940. aasta kevadel asus Nõukogude Liit Eestiga suhteid pingestama. 16. juunil esitas NSVL Eestile ultimaatumi, nõudes täiendavate Nõukogude vägede sisselaskmist Eestisse ning valitsuse vahetust. Järgmisel päeval võttis Eesti nõudmised vastu. Juba enne seda okupeeris Punaarmee vastupanu kohtamata Eesti.

1940. aasta 21. juunil kell 22:20 vabastas president Konstantin Päts Nõukogude sõjajõudude surve all Uluotsa peaministri ametist ning nimetas uueks valitsusjuhiks Uluotsa klassivenna Johannes Varese. Paljud riigi poliitikud ja haritlased sattusid tapmiste ja repressioonide ohvriks, sealhulgas ka Konstantin Päts, kes küüditati Siberisse.

14. juunil 1941 viidi läbi juuniküüditamine Siberisse, mis puudutas kogu Eesti Vabariigi poliitika-, majandus- ja kultuurieliiti.

Nõukogude okupatsiooni ajal algas ka aktiivne vastupanuliikumine ehk metsavendlus. Vastupanuliikumine Eestis sai arvestada rahva laia enamuse toetusega. Kaasajooksjaid uue korraga oli vähe ja need sattusid üldise põlguse ning viha alla.

1944. aasta jaanuaris tungisid Punaarmee üksused uuesti Eesti piiridele. 2. veebruaril ületasid punased mitmes kohas Narva jõe ja moodustasid sinna sillapead. 20. Eesti SS-Diviis hävitas mitu päeva kestnud ründeheitlustes vastase mõlemad tugialad Narva jõe läänekaldal.

25. juulil 1944 murdsid Nõukogude üksused Narva rindel Eesti ja Saksa väeosade positsioonidesse. Narva jõe ääres asus vaenlane ründama Vaasa, Riigiküla ja Narva-Jõesuu all. III Germaani Soomuskorpus jättis 26. juulil maha oma positsioonid Narva jõe ääres Jaanilinnas, et asuda taas kaitsele kaheksateist kilomeetrit lääne pool Sinimägedel. Sinimägede lahingus, mis kujunes eesti ajaloo ohvriterikkaimaks, suudeti Punaarmee pealetung peatada.

Septembri teisel poolel alustasid sakslased rindejoone lühendamise otstarbel oma vägede Eestist väljatõmbamist. 18. septembril nimetas presidendi kohuseid täitev Jüri Uluots Tallinnas ametisse Otto Tiefi valitsuse. 22. septembril 1944 vallutasid nõukogude väed Tallinna.

Viimased Saksa väeosad evakueeriti Saaremaalt 25. novembril 1945. 19. detsembril vallutas Punaarmee Ruhnu saare (www.wikipedia.ee).

Vene väed jõudsid sõja käigus Berliini ning 9. mail 1945 kuulutati Teine maailmasõda lõppenuks. Teine maailmasõda oli viimane suur sõda, kus tapeti üle 70 miljoni inimese.

1.4.3. Saksa sõdurite matmispaik Orina pargis

1942. aastal maeti Orina mõisapargi teepoolsele servale saksa sõdurid, kes hukkusid haavatasaamise tagajärjel. Matmispaik ümbritseti kaskedest aiaga.

Järvajaanilane Robert Oja on rääkinud, et koolis töötanud papa Koort teadis välihospitali sattunud Saksa sõdurite saatusest päris palju. Ühed olevat saanud terveks ja läinud rindele, teised olid jäänud invaliididekseks jäsemete amputeerimise tõttu ning kolmandad, kes surid, maeti Orina mõisa parki (foto 14). 45 sõjamehe matjateks olid olnud kohalikud külamehed. Saksa sõduritel olid kaelas metallplaadikesed väeosa ja sõduri numbriga, mis ühtis sõduri nimega väeosa nimekirjas. Matmisel oli pandud need plaadid hammaste vahele, et hiljem oleks kindel hukkunuid tuvastada. 1944. aastal sakslased valmistusid taganemiseks ning saagisid maha kolm puud. Selle kombe kohaselt tähendab see oma kaaslaste koju viimist mingil ajal tulevikus.

Pärast Punaarmee jõudmist Järva- Jaani anti kohalikele meestele korraldus kolme päeva jooksul kalmistu likvideerida. Aastaid hiljem hakkas endiste sõjameeste kalme hooldama Robert Oja, kes niitis seal rohtu ja süütas küünlaid. Mõne aja pärast hoiatati teda sellise tegevuse eest. 1990. aastate algul tõid Robert Oja ja Valter Tire haudade tähiseks ilusa kujuga põllukivi, mille asetasid leinamärgiks natuke viltu (Niilo 2006).

1993. aasta sügisel toimus mälestuskivi avamine (foto 15), kus pidas jutlust Järva- Jaani koguduse õpetaja Peeter Parts ja Soome Tampere piiskopkonna Kaleva koguduse pastor. Mälestamises osalesid Saksa Sõjahaudade Hoolde Liidu esindajad, kes tõdesid, et Eesti on astunud tsiviiliseeritud riikide perre, kus mälestatakse kõiki sõdades langenuid, kes Eesti mulda maetud.

Saksa sõdurite hauad on lahti kaevatud ja säilmed on maetud ümber Saksamaale, Eestis Viljandi või Narva sõjameeste kalmistule. 2004. aastal viidi viimased saksa sõdurite jäänused Narva matmispaika. Väljakaevajate jutu järgi olid hauad üle meetri sügavad ning kirstu peal oli natuke mulda ja palju kive. Sõdurid oli maetud haiglariietes.

Foto 14: Saksa sõdurite hauad Orina pargis arvatavalt 1944 kevadel (fotograaf teadmata, Järva-Jaani muuseumi kogu)

Foto 15: Saksa sõdurite paigaldatud mälestumärk Orina pargis 1993. Pildil kirikuõpetaja Peeter Parts ja Robert Oja. (fotograaf teadmata, Järva-Jaani muuseumi kogu)

2.Mälestusmärgid koolidele

2.1 Talurahvakooli asutamine 1685

2.1.1.Mälestusmärgi püstitamine talurahvakoolile

Järva- Jaani Keskkooli kroonikaraamatus (1957- 2002) on kirjas, et kooli juures avati 1995. aasta 1. septembril mälestuskivi talurahvakooli ja selle asutaja Christian Kelchi mälestuseks (foto 16). Tarkusepäeva aktusele järgneval mälestuskivi avamisel pidas kõne Järva maavanem Arvo Sarapuu, haridusosakonna juhataja Janne Vink ning kooli uus direktor Toomas Põldma. Kohal olid ka vallavolikogu esimees Rein Köster ja vallavanem Raul Eenpuu.
1. septembri õhtupoolikul õnnistas mälestuskivi kirikuõpetaja Peeter Parts, esinesid Järva-Jaani ja Virrati segakoor. Tervituskõne pidas vallavolikogu esimees Rein Köster ja koolidirektor Toomas Põldma. Avamistseremoonia kava koostas tollane Järva- Jaani keskkooli huvialajuht Silva Kärner. Seega oli alanud ettevalmistus hariduselu 310. aastapäeva tähistamiseks.

Foto 16: Mälestuskivi Christian Kelchi talurahavakooli auks praeguse koolimaja ees (fotograaf K.Seire 2011)

Christian Kelch on ajalukku läinud kui üks Eestimaa esimestest kirikuõpetajatest, kes asutas talurahvakooli Järva- Jaani arvatavalt 1685. aasta talvel. Alates 1686. a oli kooliküsimus Eestis

muutunud väga aktuaalseks. Kelch oli seda meelt, et ebakompetentsed köstrid tuleb ametist kõrvaldada ja palgata koolmeister ning määrata talle palgaks köstriraha ja kõrvalsissetulekud. Nõnda oli ta Järva-Jaanis teinud. 1687. a õnnestus tal rahvakooliinspektor Bengt Gottfried Forseliuse kaudu, keda ta oli ilmselt tundma õppinud koduõpetajana praost Forseliuse juures Põltsamaal, saada köstri jaoks riiklikku toetust. Kohalikult kihelkonnalt saadi samuti toetust ning koolipidamisega tehtigi algust. Kui järgmisel aastal kadusid toetused, ei lasknud Kelch ennast sellest heidutada. Hoolimata koolimaja ja koolimeistri puudumisest, pidas ta ise pastoraadi ruumides 17 õpilasega kooli ja tundis rõõmu visitatsioonil, et tema talupoisid oskasid väga hästi küsimustele vastata.
Näljahäda ja kirikuraamatute hävinemine ei ole jätnud aga ühtki märget selle kohta, kes tollal siiakanti kooliõpetajaks tuli.

1995. aasta mälestuskivi ideekavandi andis kiviraidur Peeter Alas'ele Silva Kärner. Mälestuskivile raiuti Forseliuse aabitsakukk ja kirjutati tekst:
Christian Kelch
Talurahvakool
1685

2.1.2. Christian Kelchi elulugu

Christian Kelch sündis Greifenhageni linnas Pommeris kirikuõpetaja Gottfried Kelchi kolmelapselises perekonnas 1657. aastal. 1667. a, pärast oma isa ja vendade surma, võttis tema lell, kirikuõpetaja Lucas Schramme ta enda juurde ning õpetas talle ladina keelt. 1668.a alustas ta õpinguid Stettini rae koolis, kus ta õppis 7 aastat. 1675. a jätkas Kelch õpinguid kuurvürstlikus Joachimsthali gümnaasiumis. 1678. a asus ta teoloogiat õppima Frankfurdi ülikooli Oderi ääres ning jätkas studeerimist 1679.a Rostocki ülikoolis. Kuna ema, Elisabeth neiupõlvenimega Brauer, ei jõudnud enam poega koolitada, siis siirdus Kelch mitme hea tunnistusega Tallinna, kus talle usaldati Andreas Forseliuse ja praost Reiner Brockmani laste õpetamine Põltsamaal ja Laiusel. Koduõpetajana töötas ta seal 2 aastat. Tema esialgseks eesmärgiks tulla Eestisse, oli teenida raha, et minna Inglismaale inglise keelt õppima, kuid siinsed sõbrad ja kirikuõpetajad veensid teda hoopis eesti keelt õppima. Ja esimese jutluse meie emakeeles pidaski ta juba aasta möödudes Põltsamaa kirikus.

1681. a pakuti talle pastoraadi kohta Põltsamaa ümbruses, mille ta tagasi lükkas oma nooruse ja majandusraskuste tõttu. 1682. a tuli ta kapten Hans Ernst von Wolframsdorffi, tollase Järvamaa Varangu mõisa retniku juurde, kui töö seal, mida talle pakuti, ei olnud see, mida Kelch otsis. 29. oktoobril 1682 kutsuti ta maanõuniku parun Rehbinderi ja major Bernhardt Schulmanni soovitusel Järva- Jaani kirikusse. Kelch ordineeriti eelnenud eksami järel 22. pühapäeval pärast kolmainupüha Tallinna Toomkirikus piiskop Jacop Helwigi poolt ning seati ametisse 24. pühapäeval, Koeru pastori ja Järvamaa praosti Simon Sletteri poolt.

Kelchi elu ja ametitegevuse andmed Järva- Jaani koguduses on väga puudulikud, sest tema peetud kirikuraamatud ei ole säilinud, Johann Abraham Winkler, Järva-Jaani pastor 1706-1714, kirjutas oma kirikukroonikas, et Kelch olevat saanud valmis terve kirikuraamatu (teos hävinud) pastorite loeteluga ja kandnud sinna sisse palju mäletamisväärset.

1690. a visitatsiooniaktid aga näitavad, et Kelch töötas andunult ja ustavalt oma pastoriametis. Tema ajal remonditi lagunenud kirik ja pastoraat. Pühapäeviti viis Kelch läbi katekismusetunde, õpetades koguduse liikmeid paremini mõistma katekismuse peatükke. Seetõttu olid ka visitatsioonitulemused alati head.

Kelch abiellus 1683. a Juuru praosti Ludwigi tütre, leseks jäänud, Sophie Helene Naupitzeriga. Nii kasvasid tema hoole all ka 4 kasulast. Sellest abielust sündisid poeg Johann Friedrich, tütar Dorothea Helena ja tütar Christina. Abikaasa suri 1696. a. ning Kelch abiellus uuesti 1696. a Hageri pastori Caspar Cösteri, Euphrosina nimelise tütrega. Sellest abielust sündisid tütar Dorothea, tütar Euphrosina Elisabeth, poeg Christian ja tütar Beata Magdalena. Kelch suguvõsa loetakse aga väljasurnuks, kuna poeg Johann Friedrich suri lapsena ning poeg Christian suri Peterburis abiellu astumata.

Järva- Jaani kirikuõpetajana alustas Kelch oma "Liivimaa ajaloo" kirjutamist. Sellega on ta pälvinud väljapaistva koha balti kroonikakirjutajate seas. 20. juuli 1689. a palvekirjas raele kirjutas ta, et soov ja tahtmine teenida oma armastatud isamaad ja iseäranis järeltulevaid põlvi olevat ta juba mitu aastat tagasi viinud mõttele kirjutada üks Liivimaa ajalugu, ning ta olevat jõudnud niikaugele, et lootvat selle peatselt trükis avaldada. Seega kirjutas ta oma kroonika 3. aasta jooksul ning käsikirja valmimisest trükkimiseni kulus 4 aastat. See trükiti Tallinna raamaukaupmehe Johann Mehneri kirjastuses 1695. a. Oma ajaloos puudutas ta kirikuasju üsna pinnapealselt, lootuses, et keegi võtab kirikuajaloo kirjutamise enda peale.

Kelch pidas pastoriametit Järva- Jaanis peaaegu 15 aastat ja otsustas ka väikesest sissetulekust hoolimata jäädagi selle koguduse juurde. Kuid suure näljahäda ajal 1695-1697 pidas ta oma sissetulekuga ülal hulga vaeseid ja nälga kannatavaid inimesi, niikaua kui ta jaksas. Kui väike kihelkond oli peaaegu välja surnud, siis oli ta sunnitud oma armetut olukorda kirjeldama Karl

XI-le ja paluma endale vabaksjäänud Viru-Jaagupi õpetajakohta. 1697. a sai ta selle loa Karl XII käest. Viru- Jaagupis kirjutas Kelch ka Viru-Jaagupi kirikukroonika ning "Continuation" (1690-1707) järje oma "Liivimaa kroonikale".

1700. a algas Põhjasõda ning Kelchi perekonna jaoks olid need ajad hirmuäratavalt rasked. 1703.a põletati maha Viru- Jaagupi pastoraat ja ta leidis armetu peavarju kõrtsist. Perekonna saatis ta oma ämma ja äia juurde Hagerisse ning ise tuli salaja oma koguduse juurde, niipea kui selleks võimalus oli. Ta teenis oma kogudust niipalju kui suutis, rasketele olukordadele vaatamata. 1707. a elas ta perega Viru-Jaagupis, kus oli perekonna jaoks valminud uus häärber. Kuid seegi põles 1708.a, mil ta pidi perekonnaga taas põgenema. Täpset aega ei ole teada, millal Kelch Tallinna jõudis.

2. veebruaril 1710. a suri Kelchi abikaasa, keda ta on meenutanud kui armastavat abikaasat ja ema. Ta hoidis ja kasvatas ka kasulapsi suure hoolega ning kannatas kõiki raskusi truult abikaasa kõrval, taludes rüüstamisi, tulekahju, hädaohtu ja kõike muud.

7. oktoobril 1710. a kui Tallinnas möllas katk, tuli kokku raad, et täita taudi tõttu vabaks jäänud linnaõpetaja kohti. Kelch valiti Niguliste kiriku pastoriks. Oma ametit ei saanud ta seal kuigi kaua pidada. Perekonna teatises on kirjas: *"Aastal 1710 katku ajal kutsuti ta üliõilsa ja ülitarga Tallinna rae poolt pastoriks Niguliste kiriku juurde ning pidas oma ametit mitte üksnes sakslaste, vaid ka eestlaste juures, linnas ja eeslinnas, ei saanud aga lahtiste haudade tõttu kohe pidada kirikus oma ametisse astumise jutlust. Lõpuks määrati kindlaks, et ta peab jutluse 1710.a esimesel advendil. Aga, et ta olevat patsientide juures, kes kannatasid katku käes, ja viimaks kaks päeva enne oma lõppu eeslinnas ühes väikeses majas, kus paljud katkutõbised said temalt armulauda, siis nakatus ka tema sellesse taudi ja oli tagasi tulles öelnud oma lastele, et tolles majas ta mitte ainult ei nuusutanud, vaid ka maitses katku. Ta haigestuski samal õhtul ja lahkus laupäeval enne esimest adventi. Ta suri pastoraadimajas Niguliste kiriku juures ja lebab vastavalt oma selgesõnalisele soovile Niguliste kirikaias suure puu all. Matusejutluseks valis ta enesele:"... sest ma tean, keda ma olen uskunud, ja olen selle peale julge, et ta vägev on minu tallele pandud vara hoidmatulevase päevani".*

Märkimisväärsed on Ch. Kelchi suutlikkus kirjutada väga lühikese ajaga mahukas "Liivimaa ajalugu", aga ka rahvakooli asutamine Järva- Jaanis ja õpetamise väärtustamine üldse ning tema suhtumine eestlastesse. Kohaliku rahva ja koguduse liikmetega kannatas ta kõiki tolle aja raskusi ning jagas oma sissetulekust nälgivatele ja puudust kannatavatele inimestele enda ümber. Näeme, et Kelchi suhtumine meie esivanematesse oli sõbralik, mitte neutraalne. Oma kroonikas on ta kiitnud eesti meeste käteosavust ja naiste luuleandi, kuid ta ei sulgenud silmi eestlaste pahede ees. Peamiseks põhjuseks nägi ta õige õpetuse puudumist. Ta uskus, et hea õpetusega on

võimalik need puudused kõrvaldada. Kelchi selline suhtumine oli märgatavalt erinev tolle aja kohaliku ülikkonna suhtumisest.
Refereering raamatust Järva-Jaani elust ja haridusloost. 2005, lk 48-52.

2.2. Mälestusmärk Karinu koolile

1999. aastal paigutati Karinu mõisa ette Karinu kooli mälestuskivi, mis tähistas kooli sulgemist. Kivi avamisel kõneles kooli endine direktor Leili Saadoja, kooli viimane direktor Virve Urva, endised kooli vilistlased Lembit Jüriso ja Vello Kallandi.
12.07.2010 meenutab endine Karinu kooli õpetaja Anne-Mai Jürisoga (sündinud 1949):
Karinu kooli mälestuskivi püstitati kõikide õpetajate ja eelkõige direktor Virve Urva eestvedamisel. Kivi otsiti algul kolhoosi põllu servalt, kuid ei leitud midagi sobivat. Lõpuks pakkusid paemurru töötajad välja ühe suure kivi ja tõid ka ise kohale.
Kivilahmaka kujundas mälestuskiviks Ants Tedrekull. Mälestuskivil seisavad aastaarvud 1854-1999 ja kooli sümbol on öökull (foto 17). Mälestuskivi püstitati 1999. a. augustis.
Karinu kooli kokkutulekutel on sinna kivi juurde pandud lilli ja meenutatud kooliaegu. Karinu mõis ise on erakätes.

On teada, et 1845.a. toimus kooli asutamine Karinule. On arvatud, et kool asus algul Karinu mõisas puusepa töökojas. Küla- ja mõisakoolides õpetati lastele peamiselt lugemist ja usuõpetust, mõnel pool hakati õpetama ka kirjutamist (Eesti kooli ajalugu 1989: lk 316). Kirjutamise ja arvutamise oskuse õpetamist ei peetud 19. sajandi algul veel sugugi oluliseks, sest paljud õpetajadki ei osanud kirjutada.
1860. a.viidi kool Karinult üle Metsla külla, kus ta asus spetsiaalselt selleks ehitatud talumajas.
1903. aastal ehitati Metslasse uus ajakohane koolimaja.
1904. aastal ostis parun Rosen vallalt Karinu külas ülalpeetava külakoolimaja ja avas omal kulul Karinu külakooli, kus õpetati lapsi kolm talve. 1921. a.viidi kool Karinu mõisa härrastemajja, mis oli selleks ajaks riigistatud. Koolis õpiti kaks kuni neli aastat.

Foto 17: Mälestuskivi Karinu koolile (fotograaf K. Seire 2012)

Külakoolide õpetajaks palgati sageli inimesi, kes vähegi oskasid midagi lastele õpetada. Erilist haridust selleks ei peetud vajalikuks. 1930te aastate algul hakkas kehtima 6- klassilise algkooli õpetus. Siis oli õppekavades juba ka võimlemine ja aritmeetika ning laulmine. Hakati õpetama ka loodusteadust ja maateadust. Sõjapäevil (aastail 1941-1944) ja pärast sõda taastati kool ja õppeaasta alguses võidi alustada tööd taastatud, remonditud ja korrastatud koolimajas. Perekonnad ja ka vald aitas palju kaasa kooli edasisele arengule.

Kui 1950te algul muutus kool 7-klassiliseks, 1961. aastal mindi üle 8- klassilisele koolikohustusele. Siis olid tunniplaanis pea samad õppeained, mis tänagi; emakeel, algebra ja matemaatika, vene keel, loodusõpetus, kodulugu, tööõpetus, joonistamine, 7. - 8. klassist tulid õppeplaani geograafia, füüsika ja keemia.

Taasiseseisvunud Eestis muudeti 9-klassiline põhikool kohustuslikuks. Nii muutus aja jooksul ka kooli nimi Karinu 6- klassilisest Karinu Põhikoolini välja.

1999. aastal suleti Järva- Jaani vallavolikogu otsusega Karinu Põhikool, kuhu oli jäänud õpilasi alla saja. Õpilased Karinu külast ja selle ümbrusest hakkasid käima Järva- Jaani Keskkoolis (Allik 2009).

3. Märkimisväärsed isikud kultuuriloos

3.1 Eduard von Gebhardi mälestustahvel

3.1.1.Mälestustahvli paigaldamine

Intervjuust septembris 2010 Järva- Jaani Ristija Johannese kirikukoguduse õpetaja Katrin Helene Melderiga (sünd 1970) selgus, et kunstnik Eduard von Gebhardile paigutati mälestustahvel praeguse pastoraadi seinale 13. juunil 2004. aastal (foto 18).

Pastoraadis on seintel näitus E.Gebhardi töödest. Näitus avati samal ajal kui püstitati mälestustahvel.

K.H Melderi andmetel on saadud kogu näituse materjal Saksamaalt E.Gebhardi suguvõsa liikmetelt Christian Bosse ja Barbara Gebhardilt.

Düsseldorfi Kunstiakadeemia professor maalikunstnik Eduard Gebhardt 13.06.1838- 03.02.1925 sünnikoht.

Foto 18: Eduard von Gebhardi mälestustahvel Järva- Jaani pastoraadi seinal (fotograaf K. Seire 2012

3.1.2. Eduard Gebhardi elulugu (1838- 1925)

Eduard von Gebhard sündis 13.06. 1838 Järva-Jaanis. Gebhardt elas kuni 10. eluaastani Järva-Jaani kiriku pastoraadis, siis asus õppima Tallinna koolidesse ning juba 17- aastaselt lahkus kodumaalt. Ta sõitis algul Peterburi kunsti õppima, kust hiljem rändas edasi Saksamaale. Pärast mitmeid õppereise Euroopas jäi ta elama Düsseldorfi. Eduard von Gebhardt oli pärit rangelt usklikust perekonnast, olles ise seega sügavalt usklik. Tema isa oli Järva- Jaanis kirikuõpetajaja. 1873. aastal sai temast Düsseldorfi Kunstiakadeemia professor, ning koos kaasmaalaste Eugen Dückeri ja Gregor von Bochmanniga tõstsid nad vahepeal teisejärguliseks muutunud akadeemia taas moodsa kunsti keskuste esirinda. Gebhardt oli tunnustatud ajaloo- ja piiblimaalide looja, kelle meelišzanriks oli XVI sajandi reformaatorite elu. Religioosne alatoon tema teostes on jõuline ja sügav. Ta oli ka hinnatud portretist, kes oma suurtes teostes kasutas tihti eesti talupoegadest tehtud visandeid. Gebhardt sai kuldmedaleid Berliinist, Dresdenist, Münchenist, Viinist ja Pariisist. Ta oli Antverpeni, Berliini, Brüsseli, Müncheni ja Viini akadeemiate liige, kelle õpilaste hulka kuuluvad muude hulgas Kristjan ja Jaak Raud ning Ants Laikmaa (www.maaligalerii.ee Kasutatud 12.12.2011) .

Eduard von Gebhardt maalis kõrge elueani. Oma esimese seinamaalingu tegi ta Eestis, Kullaarus ning arvatavasti ka oma esimese portree on Gebhardt maalinud sünnipaigas. Sellel on kujutatud tema isa Theodor von Gebhardt. Maal asub Järva-Jaani kirikus kantsli tagaseinas. Teisi kuulsaid piibliteemalisi maale ning portreid on mitmete riikide muuseumides ja erakogudes. Gebhardtist on imeväärne, et tema elujõud ja maalimistahe ei raugenud pärast naise ja laste surma. Tema energia allikaks oli isamaa. Külastades Eestis oma venda ja isa, ammutas Gebhardt siit lisaenergiat oma uuteks loometöödeks. Eduard von Gebhardt suri 1925. aastal Düsselorfis (Karumaa 2001, lk 21).

3.2. Johan ja Peäro August Pitka kodukoha mälestusmärk Jalgsemal

3.2.1 Mälestumärgi püstitamine Ansomardi talu õuele

Vendadele Pitkadele avati mälestusmärk võidupühal, 23. juunil 1992 Ansomardi talu õuel. Jaan Arvola on meenutanud (Pinn 1991): Võidupüha hommikul kell seitse heisati rahvuslipp mälestusmärgi juures Ansomardi talu õues. Samal ajal kõlas orkestri äratusmäng Järva-Jaani kiriku tornist.

Oli suviselt soe päiksepaisteline ilm. Sõitsin kohale paar tundi enne avamise algust. Viimased

ettevalmistused. Saabusid Järva-Jaani kultuurimaja laulukoor ja orkester kultuurimaja direktori Tuve Kärneri ja tema abikaasa Silvaga. Tuli külalisi lähedalt ja kaugemalt. Rivistus Järva Maleva Kaitseliidu ja Kodukaitse üksus. Siis saabus Eesti Televisioonist Aarne Kruusmaa oma meeskonnaga. Mälestusmärgi avamist oli tulnud jäädvustama videolindile ka minu poeg Jaan.
Täpselt kell 16.00 alustasime. Silva Kärner deklameeris Järvamaa luuletaja Leili Andre "Kodumaad". Rahvariides noore naise hingestatud esinemine kutsus esile tugeva aplausi. Järgnes Järva-Jaani orkestrilt Herman Rätsepa juhendamisel "Eesti lipp", millele koor ja rahvas kaasa laulsid.
Avasõnad ütles tollane Järva-Jaani vallavanem Rein Köster. Aukülalistena olid kohale saabunud Järvamaalt pärit vabadussõdalane Johan Pitka alluvuses võidelnud Rudolf Hürden. Koos vallavanematega eemaldati mälestusmärgilt kate. Abiks olid ka praegune perenaine Meeri Ülesaar ja kohalik põlluosakonnajuhataja Kalle Bötker. Orkestrilt kõlas "Jumal sul ligemal" ja Kaitseliit saluteeris kolme aupauguga, millele järgnes segakoorilt Kappeli laul "Palve".

Mälestuskivil (foto 19, 20) on tekst:
Ansomardi talust on võrsunud Admiral Johan Pitka (19.02.1872- 1944)
Kirjanik Peäro- August Pitka- Ansomardi (26. VIII 1866 - 25.VII 1915)
Nad ohverdasid oma elu isamaa eest
23.06.1992

Foto 19: Mälestusmärk Ansomardi talu õuel 2010 (fotograaf K. Seire)

Foto 20: Vendade Pitkade mälestusmärk 1994. Paremal Meeri Ülessaar, vallavanem Raul Eenpuu , ERR diktor (foto Järva-Jaani muuseumi kogust)

Alates 2007.aasta veebruarist kutsub kutsub Kaitseliidu Järva malev, koos oma eriorganisatsioonidega (Naiskodukaitse, Noored Kotkad ja Kodutütred) osalema rahvast admiral Johan Pitka mälestuseks pühendatud rahvamatkale. Admiral Pitka panus Eesti omariikluse loomisele on hindamatu.

Matka eesmärk on tugevdada kodanike ühtekuuluvustunnet, meenutada Järvamaa kuulsamat meest ning propageerida liikumist ja sportimist Järvamaal. Igal aastal lisandub matkajaid. Marsruut algab Jalgsemalt, kulgeb läbi Järva- Jaani Peetrisse. Seda matka kutsutakse Pitka matkaks.

3.2.2.Admiral Johan Pitka

Johan Pitka sündis 19.02.1872. aastal Järvamaal Võhmuta vallas Jalgsema külas Terasaugu talus. Hiljem kolis perekond Ansomardile, kus kulges noore Juhani lapsepõlv. Nooruses sai ta kireks meri. Ta õppis kolmes merekoolis: Käsmus, Kuresaares ja lõpuks Paldiskis, kust sai kaugsõidukapteni paberid. Siitpeale hakkasid ta kauged merereisid. Ta oli laevakapten, ärimees, siis sõjamees, ka farmer. Vabadussõjas algas Johan Pitka organiseerimistegevus Eesti meeste

suunamisega Venemaalt kodumaale. Enamlased, saanud aru ta tegevusest, mõistsid ta 1918. aastal tagaselja surma. Pitka ajas maha habeme ja juuksed ning elas Jaan Metsa varjunime all. Pärast sakslaste lahkumist Eestist 1918. aastal organiseeris Pitka Eesti Kaitse Liidu, seejärel soomusronge, sõjalaevastikku. 15. detsembril 1918 sai temast Eesti merelaevanduse juhataja. Varsti tulid ka mereväelase aukraadid - 22. aprillil mereväekapten, siis aseadmiral, mis rahvusvahelise tava järgi tähendab kontradmirali. Rahvasuus kutsuti teda lihtsalt admiraliks. Tema loodud laevastik ja soomusrongid mängisid Vabadussõjas osa, mida on raske üle hinnata.
Järgnes seiklusrikas elu vabadussõja järel, kus ta kord tegeles poliitikaga, seejärel oli farmer Kanadas, siis - kodumaale tagasi tulnud - Eesti Tarbijate Ühistu Keskliidu esimees.
1944. aasta 22. aprillil saabus ta Soomest Eestisse. Algas viimane organiseerimistöö, et kaitsta kodumaad punaste barbarite eest. Saksa Narva rinde korpuse staap andis Pitkale loa luua isiklikul juhtimisel tegutseva võitlusgrupi. Varsti oligi see loodud. Pitka mehed pidasid mitu lahingut, millest tuntumad on Soodla silla juures Vaidas, Kehras, Raplas, Tallinnas, Nõmmes, Kõige suurem lahing oli aga Keilas.
Järgnesid viimased võitlused Läänemaal, kuhu kaovad ka Pitka jäljed. Arvatavasti langes ta seal 1944. (Pinn 1991).

Foto 21 : Johan Pitka (foto Internetist 2011)

1936. aastal ostis Johan Pitka (foto 21) endale Ebavere mäe Jalamile Lilleoru talukoha. Ta soovis pühenduda memuaaride kirjutamisele.

Nii rentniku maja kui ka Pitka elumaja ehitati väga kiiresti ja kvaliteetselt. Talu majandas rentnik. Pitka majas elas aasta ringi tüdrukuna Silla Meeta, suviti abikaasa Helene ning admirali õepoeg Harry.

J. Pitka käis oma maakodus tihti. Laupäeval tuli koju poole viiese rongiga Kiltsi jaama, sealt 3 km jalgsi, pühapäeva õhtul samal viisil tagasi. Vahel oli ta mustas mereväeriietuses, vahel lihtsas ülikonnas. Kui hommikul raadios mängiti hümni, heiskas admiral lipu vardasse.

J.Pitka ei olnud maakodus kunagi tegevuseta. Puhastas ja liivatas kõnniteid ning seadis lipuvarda ümber olevat lillepeenart. Väga meeldis tal tegeleda maja lõunapoolsel küljel asuvas kasvuhoones. Ta ei hoidnud kõrvale ka põllutööst. Koos rentnikuga tõstis laudas vankrile sõnnikut. Kui oldi hobusega põllul muud tööd tegemas, andis rentnikule puhkepausi.

Paar korda kesksuvel külastasid Pitka maakodu kõrgemad sõjaväelased oma abikaasade ja sõpradega. Metsa äärde kuuskede varju olid välja pandud pikk laud ja pingid. Aeti juttu, lauldi, kuulati raadiot, lasti grammofoniplaatidelt lugusid ja tantsiti. Külastati Ebavere mäge ja, kes julges, ronis ka torni.

Ebevere tornis käis admiral tihti, vahel kutsus ka naabripoisse kaasa.

Oma naabritesse suhtus Pitka pere hästi.

Algas 1940. aasta nõukogude okupatsiooni ajal lahkus Johan Pitka salaja Soome. Ebaveres elas Helene Pitka koos tütardega. Rinde lähenedes pakiti väärtuslikumad asjad. Pildiarhiiv oli varem viidud naabrimehe juurde ja peidetud sealauda pöörngingule. Mõned suuremad asjad nagu diivan, suur laud ja mõned toidunõud anti lähimatele naabritele. 1944. aasta septembris lahkus Helene Pitka koos tütardega ja nende abikaasadega Saaremaa kaudu Rootsi. Pärast vene vägede sissetulekut 1944. aasta sügisel paigutati Pitka majja paarkümmend sõdurit, kes demineerisid ümbruskonda ja õhkisid Äntu metsadesse jäänud Saksa lõhkemoonaladusid. Nende käes läks 1945. aasta kevadel maja põlema ja sellest jäi järele ahervare, praeguseni ainult vundament.

(Väljavõtted Jakob Lambi ja Hillar Vahermaa mälestustest, 2000).

3.2.2. Peäro August Pitka

Peäro August Pitka (26. VIII 1866 - 25.VII 1915) sündis Võhmuta vallas Jalgsema külas taluniku pojana. Kirjanikunime Ansomardi võttis Peäro Pitka kodutalu nime järgi (Ansomardi oli iidne Eesti talu, mille kohta oli märge juba Henriku Liivimaa kroonikas).

Haridusteed alustas Peäro August Pitka Seliküla vallakoolis. Ta jätkas õpinguid Rakvere Haridusseltsi "Kalevipoeg" koolis, Tallinna Aleksandri Gümnaasium jäi aga lõpetamata. 1887.a astus P.A.Pitka (foto 22) vabatahtlikuna Soomes paiknevasse 93. Irkutski jalaväepolku.

Sõjaväelase elukutse tundus ahvatlev ning ta lõpetas Peterburi junkrute kooli. Pataljoni komandörina võttis ta osa I maailmasõja lahingutest Poolas, teda autasustati paljude ordenitega ja 1915. a ülendati alampolkovnikuks. Narevi jõe äärsetes lahingutes langes P.A.Pitka 25. VII 1915 haavatuna sakslaste kätte vangi ning mõningatel andmetel ta sakslaste poolt samal päeval ka tapeti.

Foto 22: Peäro August Pitka (foto Internetist 2012)

Ansomardi tegi kaastööd ajalehele "Postimees" 1897. aastast, avaldades seal jutukesi lihtrahva ja sõjaväe elust. Rohkesti avaldati Ansomardi kirjatöid ka "Rahva Lõbu-Lehes". Ta on kirjutanud lühiproosat, näidendeid, lastejutte jm.

Loomingust sai laiemalt tuntuks muinasjutt-laulumäng "Murueide tütar", mida edukalt etendati teatris "Vanemuine".

1901. a. ilmus jutukogu "Jalgsema Kitse-eide muinasjutud" (kordustrükid 1927, 1979, 2008). Selles raamatus tutvustab autor kodukülaga seotud rahvalikke muistendeid ja muinasjutte. Seda suunda jätkab ta muinasjutukogus "Lastejutud" (Tartu 1911). Lühijutud on ilmunud kogudes "Elu pudemed" (Tartu 1909) ja "Sõja päevilt" (Tartu 1910). Mitmed tema teosed on valminud Kiltsis, kuhu ta 1906. aastal ehitas maja.

Oma loomingus oskas Ansomardi ilmekalt kujutada anekdootlikke episoode ja hästi tabatud olmedetaile, tema sõjaväeelu kriitiliselt kujutavad lood lisasid uudseid motiive eesti proosasse (Ansomadi- nimelise omaloomingukonkursi lisa 2009).

3.3. Roopi Hallimäe mälestuskivi

3.3.1. Mälestuskivi püstitamine

10. mail 2008 avati Ramma asunduskülas Metsaraja talu maadel mälestusmärk loodusuurijale ja pedagoogile ning luuletajale Roopi Hallimäele.

Avasõnad ütles Järva-Jaani vallavanem Toomas Põldma. Seejärel andis Silva Kärner (foto 23) lühikese ülevaate Roopi Hallimäe eluloost ning Järva- Jaani ja Koeru valla esindajad eemaldasid katte mälestukivilt. Seejärel kõnelesid Roopi Hallimäe õpilased ja sugulased, esinesid õpilased Järva- Jaani gümnaasiumist (foto 24). Jätkusid mälestushetked Roopi Hallimäe haual Koeru kalmistul ja konverents Koeru kultuurimajas.

Foto 23: Roopi Hallimäe mälestuskivi avamisel 08.05.2008. Pildil Silva Kärner eluloolist ülevaadet tegemas (foto Järva-Jaani muuseumi kogust)

Foto 24: Järva- Jaani Gümnaasiumi õpilased Jan Seire, Sigrid Pernik ja Hans Kristen Sapas lugemas Roopi Hallimäe luulet 08.05.2008 (foto Järva-Jaani muuseumi kogust)
Mälestuskivil on kiri: Siin sündis astronoom, pedagoog ja luuletaja Roopi Hallimäe (07.05.1908-03.07.1969)

3.3.2.Roopi Hallimäe elulugu

Roopi Hallimäe (Robert Grauberg) sündis 7. mail 1908. a. Järvamaal Koeru vallas põllumehe pojana. Kodukoha loodus äratas juba noorpõlves armastuse maailma avaruse, täiuslikkuse ja ilu vastu. Roopi mõtteid köitsid kauged tähed, taevalaotus ja seal toimuvad nähtused.

1927. a lõpetas Roopi Paide ühisgümnaasiumi reaalharu. Juba keskkoolis tegeles ta astronoomiaga, täiendas oma teadmisi kirjanduse abil, tegi vaatlusi, õppis tundma tähistaevast. Rasked majanduslikud tingimused ei lubanud teadmishimulisel noorukil jätkata õppimist ülikoolis.

1929. a alates lülitus ta kaudselt tähetorni töösse. Prof. T. Rootsmäe abivalmidus, tema näpunäited ja soovitused tiivustasid noort uurijat ja panid aluse sõbralikule ning südamlikule suhtele nende kahe inimese vahel. Nad sarnanesid väga nii iseloomudelt kui ka hingelaadilt: äärmine humaansus, kalduvus poeesiasse, kiindumus valitud erialasse - kõik see ühendas neid.

1934. a. algul astus Roopi Hallimäe (foto 25) Tartu ülikooli, kuid õppimisaeg matemaatika-loodusteaduskonna matemaatika osakonnas ei kestnud kuigi kaua - ainult ühe aasta. Majanduslikud raskused tõmbasid edasiõppimisele kriipsu peale. Töökohta Tartus leida ei õnnestunud. Ta oli sunnitud tagasi minema vanemate juurde, kus ta alustas käsiraamatu kirjutamist amatöörastronoomide jaoks. See raamat "Astronoomilised vaatlused" ilmuski kirjastuse "Noor-Eesti" väljaandel 1936. a.

Foto 25: Roopi Hallimäe (foto O.Seimari erakogust)

Suviti võttis R. Hallimäe osa sõjaväestaabi hüdro-topograafiaosakonna välitöödest. Aastatel 1934—1938 oli ta igal suvel väljas kas valgustajana triangulatsioonitornides või abilisena topograafilisel mõõdistamisel. R. Hallimäe otsis ja leidis kaasvestlejaid ning propageeris astronoomiat. Ta võttis osa mitmesugustest üritustest, laulukooridest ja tantsurühmadest. Hea tuju ja sütitav naer koondasid tema ümber kohalikke noori. Tal oli haruldane anne olla kollektiivi liige, säilitades seejuures individuaalsuse.

Roopi Hallimäe pidi astronoomia kõrval valima ala, mis talle ka leiba annaks. Nii hakkaski Roopi Hallimäe koolmeistriks. 1938. a. sai ta kooliõpetaja koha Petserimaale Luigi ja hiljem Roodva kooli.

1939. a. lõpul teatas prof. Rootsmäe R. Hallimäele võimalusest saada tehnik-laborandi kohta tähetornis, ärasõitnud P. Simbergi asemele. Kuid õppeaasta keskel üle minna ei saanud, tuli oodata kooliaasta lõppu. 1. juunil 1940 täitus Roopi Hallimäe kauaaegne unistus - ta sai tähetorni kollektiivi liikmeks.

Aastatel 1940-1948 töötas R. Hallimäe tähetornis. Tähetornis pidas ta ajateenistust, teostas vaatlusinstrumentide tehnilist järelevalvet, arvutas, abistas vaatluste läbiviimisel, oli tähetorni väljaannete korrektor, kirjutas artikleid. Selle aja jooksul ilmus tal Tähetorni Kalendris 11 artiklit ja hulk artikleid teistes ajakirjades ning ajalehtedes. Ainuüksi kahe aasta kestel (1945—1947)

tuli tema sulest kokku 60 artiklit.

Tähetornis töötamise ajal pani ta aluse amatöörastronoomide võrgu loomisele Eestis. Ta oli kirjavahetuses 40 kooliga, kus leidus astronoomia-ja geofüüsikahuvilisi. 9. juulil 1945 korraldas R. Hallimäe oma sünnikoha lähedal päikesevarjutuse vaatlusi. Tähetornis täitis ta tehnik-laborandi, laborandi, vanemlaborandi ja teadusliku töötaja kohuseid. Ta oli kohusetruu ja algatusvõimeline töötaja.

1948. a. toimus Roopi Hallimäe elus uus, seekord ebameeldiv pööre. Tähetorni üleminekuga Teaduste Akadeemia koosseisu tema töökoht likvideeriti. Ja asus ta tööle kooliõpetajana Tartu II Keskkoolis. Klassiväliste ürituste korraldajana, astronoomiaringide loojana, noorte kasvatajana ja nende huvi äratajana teaduse (astronoomia ja geofüüsika) vastu on ta pälvinud suure tunnustuse. Selles tegevuses leidis ta toetust ja abi Üleliidulise Astronoomia ja Geodeesia Ühingu Eesti osakonna poolt.

Roopi Hallimäe oli 1951. a. selle ühingu asutajaliige ja kauaaegne koolisektsiooni juhataja. Tema algatusel ja osavõtul tehti suur töö astronoomia ja geofüüsika õpetamise korraldamisel koolides, kooskõlastati õppeprogramme, koostati õpikuid. Mitmetes koolides loodi astronoomiaringe, Tartu II Keskkoolis loodi kooliobservatoorium, mis tähetorni abiga varustati vaatlusriistadega ja mille tööst võtsid osa ka Tartu astronoomid.

R. Hallimäe algatusel ja Haridusministeeriumi toetusel on alates 1959. a. korraldatud igal aastal koolidevahelisi astronoomia ja geofüüsika välilaagreid, kus õpilased teostasid nii astronoomilisi kui ka aktinomeetrilisi vaatlusi ja geodeetilisi mõõtmistöid.

Viimastel aastatel töötas R. Hallimäe Palamuse koolis, kuid tema kontakt astronoomidega ei kätkenud ja populariseerimistöö ei lakanud.

"Eesti Looduses" avaldas ta pikemat aega tähistaeva ülevaateid. Roopi Hallimäe suri 3. juulil 1969. a pärast rasket ja pikka haigust.

3.4. Mälestusmärk riigisekretär Artur Mägi sünnikohas Rammal

3.4.1.Mälestuskivi Artur Mägi sünnikohas Rammal

Laupäeval, 16. augustil 2008 avati mälestuskivi (foto 26) endise riigisekretäri ja õiguskantsleri institutsiooni järjepidevuse hoidja eksiilis Artur Mägi sünnikohas Järvamaal, Ramma külas. Kell 13 alanud mälestuskivi avamisel osalesid riigisekretär Heiki Loot, õiguskantsler Indrek Teder, üliõpilaste seltsi Raimla auvilistlane Enn Nõu, Järva-Jaani vallavanem Toomas Põldma ning Artur Mägi perekonna esindaja Mart Taevere.

Foto 26: Mälestuskivi Artur Mägile (fotograaf A. Kallandi 2008).
Tekst: Siin asunud Ramma koolimajas sündis riigisekretär
Artur Mägi
29.08.1904- 09.11.1981

Artur Mägi kuulus nende Eesti õigusalaste ja riigimeeste põlvkonda, kellele ei olnud antud oma võimeid ning andeid vaba kodumaa teenimiseks lõpuni rakendada.
Eesti Vabariigiga kasvanuna ning oma rahvaülikoolis hariduse saanuna, võime uhkust tunda nende üle, kes oma elu parimad aastad said veeta riigis ja ühiskonnas, millist meie enam iialgi ei näe. Need sõnad on öelnud Enn Nõu, Artur Mägi pärandihoidja.

Avamisel oli ka kohalike külade inimesi. Selle ürituse puhul koostas Silva Kärner voldiku, mille riigikantselei välja andis. Mälestuskivi avamisele järgnes koosviibimine Ramma Külas Sikka talus.

3.4.2. Artur Mägi elulugu

Artur Mägi sündis 29. augustil 1904 Järvamaal, Väinjärve vallas Ramma külas (tänane Järva-Jaani vald) koolmeistri August Mägi (sünd 1877) ja tema abikaasa Sophie (sünd. Bötkeri) pojana. Artur Mägi sai algharidus (3 klassi) isa juures Rammal ning seejärel jätkas õppimist Järva-Jaani kõrgemas algkoolis.

1916. a kolis isa Huuksi külla ja poeg asus õppima Paide linnakooli, mis Eesti iseseisvuse saabudes nimetati ümber Järva maakonna poeglaste reaalgümnaasiumiks. Paide Poeglaste Gümnaasiumi lõpetas ta 1923. aastal.

Vabadussõja ajal kuulus A. Mägi õppursõdurina Järvamaa Kaitseliidu Paide kooliõpilaste rühma.

1921. a suvel töötas Artur Mägi abitööjõuna Järvamaa politseiülema kantseleis.

1923. a immatrikuleeriti Artur Mägi Tartu Ülikooli õigusteaduskonda (matrikli nr. 4036, mille lõpetas 1929. aastal. 1923/1924 oli A.Mägi ühtlasi õpetajaks Sargvere 6-klassilises algkoolis.

Akadeemiliselt organiseerus Artur Mägi (foto 27) algul rahvuslikult meelestatud Järvamaa üliõpilaskogusse ning aastast 1927 kuulus ta üliõpilasseltsi „Raimla"

1931.aastal abiellus Lydia Taeverega (1900- 1984).

.

Foto 27: Artur Mägi 29.08.1904- 09.11.1981 (foto Internetist)

„Raimla" üliõpilasselts asutati 1922. aastal sotsialismimeelsest EÜS „Ühendusest" lahkunud liikmete poolt. „Raimla" Seltsi esindajana kuulus Artur Mägi üliõpilaskonna edustusse ja oli

kolm aastat majandustoimkonna esimeheks. „Raimlaga” jäi Artur Mägi seotuks ka vilistlaskogu liikmena. Aastast 1931 toimetas ta seltsis laekurina ja Tallinna koondise abiesimehena, vilistlaskogu esimehena Rootsis. Üliõpilasseltsi 50. juubelil 1972 aastal valiti A.Mägi „Raimla” seltsi auliikmeks „Raimla” kaudu leidis ta endale ka elukaaslase Lydia, kes oli Suure-Jaani jaoskonnakohtuniku Georg Taevere keskmine Lydia onu oli riigikohtunik Martin Taevere (1879 – 1939).

Pärast ülikooli lõpetamist 1929 jäeti Artur Mägi stipendiaadina (Tallinna Linnavalitsuse Jüri Vilmsi ning Haridusministeeriumi Jaan Poska nimelised stipendiumid) ja diplomeeritud edasiõppijana riigiõiguse alal ülikooli juurde õppejõuk (1. maist 1930 – 1. märtsini 1937). Tegutses professorite Nikolai Maimi, Jüri Uluotsa ja Artur-Tõeleid Kliimanni juhatusel.

1930- 1938.a oli ta juriidilise ajakirja „Õigus” toimetuse sekretär ja tegevtoimetaja. „Õiguse” toimetuse liikmena oli A. Mägi korduvalt Tartus toimuvate Eesti õigusteadlaste päevade peasekretäriks ja tegelikuks korraldajaks.

1933-34 sooritas A. Mägi magistrieksamid *riigiõiguses, õiguse üldõpetuses, rahvusvahelises õiguses ning haldusõiguses* ning tunnistati pärast magistritöö „Suveräänsuse probleem Hans Kelseni õpetuses” esitamist aastal 1935 *magister juridica* kraadi vääriliseks.

Doktorieksami sooritas Artur Mägi 1938. aastal, kuid doktoritöö jäi ilmselt uute ametikohuste tõttu kirjutamata.

Kui aastal 1937 tuli rahva otsuse põhjal kokku kahekojaline Rahvuskogu, kes pidi hakkama koostama Eesti Vabariigi kolmandat Põhiseadust, siis kutsus peaminister Riigivanema kohustes Konstantin Päts selle seadusandliku organi peasekretäri kohale *suhteliselt noore (33-aastase) ja varem poliitikast ning poliitilistest erakondadest eemal seisnud õpetatud riigiteadlase Artur Mäe*. Koht oli uus – eelmised rahvaesindused olid valinud sekretariaadi oma liikmeskonna hulgast. Rahvuskogus töötas Artur Mägi 20. veebruarist 31. detsembrini 1937 ning selle alustas ta Eesti Vabariigi kolmanda Põhiseaduse koostamist. *Perspektiivikast teadlasest sai kõrgem riigiametnik.*

1. jaanuarist kuni 20. aprillini 1938 nimetati Artur Mägi Riigikantselei peasekretäriks (Riigisekretär Karl Terrase lähema kaastöölisena) ning 1. jaanuarist 1. maini 1938 valis ülikool ta vanemaks assistendiks riigiõiguse alal.

Veebruaris 1938 määrati Artur Mägi Valimiste Peakomitee peasekretäriks, kellena tuli organiseerida Riigivolikogu, Riiginõukogu ja Vabariigi Presidendi valimiseks vajaliku omavalitsuste esindajate kogu valimisi. Valimiste Peakomitee peasekretärina oli Artur Mägi sunnitud kaasa tegema nn. „juulivolikogu” moodustamise lavastuse kuni aastani 1940.

20. aprillil 1938 määrati Artur Mägi Riiginõukogu peasekretäriks ja jäi sellele ametikohale kuni

Eesti okupeerimiseni ning põhiseaduslike organite tegevuse vägivaldse lõpetamiseni suvel 1940. Pärast Eesti lõplikku inkorporeerimist Nõukogude Liidu koosseisu vallandati A. Mägi riigiteenitusest. Ka H. Kruusi juhitud ülikoolis ei leidunud talle enam tööd.

1940/1941 töötas Artur Mägi Elamute Valitsuse jurist-konsultandina. Augustis 1941 mobiliseeriti A. Mägi Tallinnast Punaarmeesse, kuid koos laevatäie eesti meestega pääses ta 25. augustil Saksa pommidest vigastatud aurikuga „Eesti rand“ Prangli saarele ja sealt koju tagasi. Saksa okupatsiooni ajal, 1941- 1944 töötas A. Mägi Eesti Omavalitsuse Majandus-direktooriumis peanõunikuna ja sõjakahjude hindamise peakomitee esimehena.

23.-24. septembril 1944. aastal põgenes Artur Mägi koos abikaasaga Rootsi, kus oli algul nn assistenttööline arhiivis ja sügisest 1947 Uppsala ülikooli riigiteadusliku instituudi stipendiaat ülesandega uurida Eesti põhiseaduse ja parlamentarismi kujunemist.

Aastail 1953-1963 oli A. Mägi Eesti Teadusliku Instituudi õigusteaduskonna lektor riigi- ja haldusõiguse alal, kuulus Eesti Teaduslikku Seltsi Rootsis. Võttis aktiivselt osa pagulaskonna poliitilisest tegevusest, eelkõige Vabariigi Valitsuse eksiilis riigisekretärina 1945-1949 ja õiguskantslerina a-st 1949.

Asjatundjana Põhiseaduse alal tuli tal korduvalt võtta sõna ning langetada otsuseid Põhiseaduse tõlgendamise küsimustes erinevate pagulasringkondade poolt. Taunides küll Vabariigi Presidendi asetäitja valimatajätmist 1944. aasta 20. aprillil Valimiskogu poolt, rõhutas A. Mägi siiski vanema liikme instituudi põhiseaduspärasust ja vajalikkust kontinuiteedi hoidmisel ega pooldanud uut Valimiskogu väljaspool Eesti Vabariigi piire. Püsides endiselt eemal erakondlikust tegevusest, kuulus Artur Mägi veel Eesti Rahvusfondi selle esinduskogu ja Uppsala osakonna juhatuse liikmena.

Artur Mägi võttis osa ka Eesti Komitee ja Eesti Rahvusnõukogu tegevusest.

Artur Mägit on autasustatud Eesti Vabariigi Põhiseaduse mälestusmärgi I klassi ja Kaitseliidu Valgeristiga.

Artur Mägi suri Uppsalas 9. novembril 1981. Tema arhiiv, kust võib leida nii mõndagi publitseerimisväärset, asub samas linnas dr. Enn Nõu testamentaarses valduses.

Publikatsioonid

* Märkmed Eesti Vabariigi Põhiseaduse muutmise seaduse puhul. Õigus, nr 2, 1932, lk.61-79

* Valimisõiguslikke põhiprintsiipe ja nende rakendamine Eestis de lege lata ja de lege ferenda. Õigus, n. 8-9, 1935,lk. 337-359, 385-40,

* Rahvas riigiorganina ja tema esindajad Eesti Põhiseaduse määratlusel. Õigus, nr 4, 1936, lk 178-188

* Rahvas riigivõimu kandjana ja riigivõimu teostajana. Õigus, nr .8 1936, lk. 361-38
* Suveräänsuse probleem. Akadeemilise Õigusteadlaste Seltsi kirjastus, Tartu, 1937
* Põhiseadus ja Rahvuskogu. Põhiseaduse koostamise käik Rahvuskogus. Tallinn, 1937, lk 177-266
* Das Staatsleben Estlands während seiner Selbständigkeit. I: Das Regierungssystem,194 (teos Eesti riigiteaduse alalt)
* Über die Verfassungsentwicklung in der Respublik Estland. Apophoreta Tartuensia, 1949, S 225-239,
* Kuidas valitseti Eestis. Iseseisvuslaste kirjavara nr 4, Stockholm, 1951
* Eesti riiklik korraldus. Publications of the Estonian Scientific Institute in Stockholm, 1954
* Rahvushääletus ja rahvaalgatus Eestis. Omariikluse taustal, Lund,1955, lk. 11-53
* Eesti õiguskorra hävitamine. Eesti riik ja rahvas Teises Maailmasõjas, IIIkd,. 1956. Stockholm,, lk. 49-62, 234-239),
* Asutav Kogu maareformi otsustamas. Tulimuld, 1959, lk 304-308; 1960, lk. 20-25
* Mõningaid demokraatlikke probleeme. Tulimuld, 1969.lk. 28-37
* Inimõigused ja nende kaitse. Stockholm, 1972.

KOKKUVÕTE

Käesolevas töös on vaadeldud 14 mälestuskivi või -tahvli paigutamisega seotud mälestusi ja teavet selle kohta, miks üks või teine tähis on oluline.

Oleme harjunud, et mälestuskivid paigutatakse haudadele, kuid Järva- Jaani territooriumil asuvate mälestuskivide kohta seda öelda ei saa. Vabadussõjas langenutele on püstitatud algselt mälestumärk juba 1929. aastal, mis taastati uuel kujul 2007. aastal (foto 6) , tähistamaks ka muude Eesti eluskannatusi põhjustanud inimeste elu. Selle mälestusmärgi olemust rõhutavad Johan Laidoneri sõnad: Inimesed surevad- rahvas ei kao, rahvas elab edasi.

Vabadussõjas langenute hauad on enamus kirikaias. Langenute nimedega mälestustahvel asub kirikus (foto 7) .

Taastamisega seoses paigutati 1989. aastal endisele Vabadussõja mälestusmärgi kohale väike kivi (foto 5), mis tähistas selle monumendi asukohta ning samal ajal oli seal ära viidud 1918. aastal toimunud Orina lahingut tähistav mälestuskivi (foto 11). Kivi uueks asukohaks sai Orina mõisa park, kus on mälestuskivi ka saksa sõduritele (foto 15), kes olid maetud mõisa pargis olenud kalmistul.

Teiste maailmasõja ohvritele oli 20. sajandi keskel avatud mälestusmärk (foto 12) alevi pargis Keika jõe algusallika juurde. Kivil on küll kirjas, et siin asub 26 nõukogude sõduri haud, kellest kuue nimed on teada, kuid inimeste mälus ei ole säilinud teavet, et sellele kohale oleks kedagi maetud.

Kaks mälestusmärki on koolidele: Christian Kelch asutas talurahvakooli Järva- Jaanis 1685 ja seda tähistab mälestumärk (foto 16) praeguse koolimaja ees, mis püstitati 1. septembril 1995. Karinu kooli mälestuskivi (foto 17) pandi Karinu mõisa ette pärast kooli sulgemist 1999.

Inimestega seotud mälestusmärke on meie vallas paigutatud kuuele isikule. Talurahavakooli mälestusmärgil (foto 16) on ka Liivimaa krooniku Christian Kelchi nimi, Jalgsemal Ansomardi talu õuel on vendade Johan ja Peäro August Pitka mälestusmärk (foto 19), kes on tuntud sõjameestena, aga mõlemad on avaldanud ka kirjutusi, kusjuures Peäro August Pitka kasutas varjunime Ansomardi. Kunstnik Eduard von Gebhard on sündinud Järva- Jaani pastoraadis, mille seinal asub ka mälestustahvel (foto 18). Loodusuurija ja astronoom ning pedagoog- luuletaja Roopi Hallimäele püstitati mälestusmärk (foto 23, 24) tema sünnikohas Ramma asunduskülas endise Metsaraja talu väravasse. Endine riigisekretäri Artur Mägi, kes on ka Eesti esimese põhiseaduse teksti koostaja, sai mälestusmärgi oma sünnikohta Ramma endise koolimaja

asukohta (foto 26).

Kõige raskem oli teabe hankimine nõukogude ajal püstitatud mälestusmärkide kohta, sest nende kohta ei õnnestunud saada objektiivset teavet.

Alates 1992. aastast püstitatud mälestumärkide kohta on teavet rohkem Järva- Jaani muuseumi kogudes ning on inimesi, kes nende sündmustega vahetult seotud või ise organiseerimistöödes osalenud.

Töös on kogutud materjali ühest küljest mälestusmärkide kohta, kuid teisalt ka leitud materjali sündmuste või elusaatuste kohta. Iga mälestumärk on tähtis meie rahva kultuuriloos. Nendes lugudes oli palju huvipakkuvat, mis paljudele kohalikele inimestelegi on teadmata.

KASUTATUD ALLIKAD

Trükis ilmunud materjalid

Artur Mägi. Voldik Enn Nõu materjalide alusel koostanud Silva Kärner. Eesti Vabariigi Riigikantselei 2008

Järva- Jaani elust ja haridusloost. Koostanud Silva Kärner ja Helgi Veemaa. Põltsamaa, Vali Press 2005

Järva-Jaani Vabadussõja mälestussammas Kiituseks kihelkonnale, julgustuseks tulevastele põlvedele. Koostanud Silva Kärner. Paide, Kuma 2007

Järvamaa I. Loodus, aeg, inimene. Koostanud Taavi Pae, Henn Sokk. Tallinn, Eesti Entsüklopeediakirjastus 2007, lk 394, 406

EELK Järva- Jaani Ristija Johannese kirik ja kogudus. Koostanud Anne- Mai Jüriso ja Katrin-Helena Melder. Türi, Saarakiri 2010

Eesti kooli ajalugu I. Toimetanud E.Laul. Tallinn, Valgus 1989, lk 316

Pinn, V. Kolmteist legendi admiral Johan Pitka lahkumisest. Haapsalu 1991

Pinn, V. Admiral Johan Pitka. Tallinn 1991

Käsikirjalised materjalid

Allik, L. Karinu kool läbi aegade. Uurimistöö. Käsikirjaline materjal. Järva-Jaani 2009

Ansomadi- nimelise omaloomingukonkurss. Käsikirjaline juhendmaterjal. Koostanud Silva Kärner 2009

Karumaa, E. Eduard von Gebhardt. Uurimistöö. Käsikirjaline materjal 2001, lk 21

Niilo, L. Sõja-aastad Järva-Jaanis 1941-1945. Kodu-uurimistöö. Käsikirjaline materjal. Järva-Jaani 2006

Roopi Hallimäe. Voldik koostatud sugulaste kaasabil. Koeru Haridusselts, paljundatud arvutist 2008

Lambi, J. ja Vahermaa, H. Mälestused Johan Pitkast. Kirja pannud Ellu Moisa. 2000

Internetist

Eduard Gebhardt. http://www.maaligalerii.ee Kasutatud 12.12.2011.

Teine maailmasõda. http://www.wikipedia.ee Kasutatud 30.03.2012